

التباس فضل بن شاذان شیعی و سنی

از قرن سوم هجری

دکتر مهدی بیات مختاری

استادیار دانشکده الهیات دانشگاه سیستان

چکیده

فضل بن شاذان نیشابوری، متکلمی شیعی و فضل بن شاذان رازی، دانشمندی سنی است. اشتراک در نام، معاصر بودن و همسانی عناوین برخی تألیفاتشان، سبب شده از زمان ابن ندیم بغدادی (م ۳۸۰ق) به بعد، التباسی پدید آید و نام یکی با دیگری اشتباه گرفته شود.

در این مقاله به ایجاز، به تسلسل تاریخی خلط و مصادیق آن، اشاره شده، برای تمایز آن دو شخصیت، از راهکارهایی همانند بازشناسی گُنیه، جد، استادان، شاگردان، تخصص و تصنیفات هر یک، استفاده شده است. تخصص اصلی «ابوالقاسم فضل بن شاذان بن عیسی رازی» (م ۲۹۰ق)، در علوم قرآنی و علم تفسیر، به‌ویژه دانش قرائات بوده و با دانش فقه نیز آشنا بوده است. مشایخ و شاگردان وی، همگی جزو اهل سنت به شمار می‌آیند. اما ابومحمد فضل بن شاذان بن خلیل نیشابوری (م ۲۶۰ق)، در دانش‌های حدیث، فقه و کلام شیعی نامبردار است. وی نظریه‌پرداز ارشد علم کلام و مؤلف ده‌ها ردیه، بر گرایش‌های کلامی عصر خویش می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: خلط، فضل بن شاذان نیشابوری، فضل بن شاذان رازی، عباس بن فضل بن شاذان.

مقدمه

در منابع و در اصطلاح دانشمندان علم رجال مکتب شیعه، «ابن شاذان» فاقد پسوند یا پیشوند، منصرف به «فضل بن شاذان نیشابوری» است و دیگران با ذکر قرائن و منضمات، مشخص و معین می‌شوند. کاظمی می‌نویسد: «ابن شاذان» مشترک بین چند نفر است. فضل بن شاذان ثقه و جلیل‌القدر با علایم ذیل، مشخص می‌شود: چنانچه راوی از وی علی بن محمد بن قتیبه، علی بن شاذان و سهل بن بحر فارسی باشند و او از صفوان بن یحیی، محمد بن ابی عمیر، حسن بن محبوب، حسن بن علی بن فضال، شاذان بن خلیل و سایر هیجده نفری که کشی با عنوان استادان وی برشمرده، نقل کند، در این صورت او ابن شاذان مشهور و محل اعتماد است و «ابن شاذان» مطلق منصرف به اوست (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ش ۱۰۲۹ / کاظمی، ۱۴۰۵، ص ۱۲۹). به‌عکس در متون روایی و رجالی اهل سنت «ابن شاذان» بدون قرائن معینه، منصرف به «فضل بن شاذان رازی» است. هر یک از آن دو، در منابع رجالی مذهب خویش، به وثاقت و تخصص در علوم اسلامی توصیف شده‌اند.

از رهگذر ناستوارنگاری محمد بن اسحاق ندیم (ابن ندیم، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۷). خلطی در تخصص و تألیفات آن دو رُخ داده و نگاشته‌های هر یک به دیگری استناد داده شده است. علی‌رغم هشدار و تنبیه شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۳۶۱، ش ۵۴) به هم‌آمیختگی کماکان ادامه داشته، شخصیت‌های نامبرداری همانند مامقانی، محدث قمی، سید اعجاز حسین، سیدحسن صدر، عمررضا کحاله، شهید مرتضی مطهری، عبدالله نعمه، نمازی شاهرودی، علی دوانی و عمید زنجانی دستخوش آن اشتباه شده‌اند و بالتبع در پاره‌ای از «دایرةالمعارف‌ها» نیز نقش بسته است. راقم این سطور به‌ایجاز به روند خلط بین آن دو اشاره کرده، با تکیه بر سخنان اهل رجال و سایر پژوهشیان، به مرزبندی استوار بین آن دو با گزارش گُنیه، اجداد، استادان، شاگردان، تخصص و تألیفات هر یک، اقدام کرده است. سزا و بلکه ضرور آن است که در ابتدا

به گزارش اجمالی مقوله‌های ساختاری حیات «فضل بن شاذان رازی»، «فضل بن شاذان نیشابوری» و «عباس بن فضل بن شاذان» پردازیم تا از آن رهگذر، ناسره‌نویسی‌ها و خلط‌های انجام‌پذیرفته، آشکار و نمایان شوند.

۱. فضل بن شاذان بن خلیل نیشابوری (م. ۲۶۰هـ)

الف) استادان

وی طبق مفاد ادله و قرائن، در دهه‌های پایانی قرن دوم تولد یافت. پدرش «شاذان بن خلیل» که در شمار مرزبانان و پایبند اندیشه و میراث بسی ارجمند مکتب اهل بیت علیهم‌السلام به حساب می‌آید، مردی اصولی و فقیه از صحابیان امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم‌السلام می‌باشد (کلینی، ۱۳۴ ش، ج ۸، ص ۱۵۲، ش ۱۳۸ / طوسی، ۱۴۷ ق، ش ۵۵۵۸ / نجاشی، ۱۴۲۷ ق، ش ۸۴۰). «فضل» از همین رهگذر از آغاز دوران کودکی خویش با معارف دینی و آموزه‌های معارفیان آشنا شد و به صورت طبیعی مقدمات علوم را از پدرش فراگرفت و رشد و بالندگی یافت. وی برای آموختن حدیث و تأمین آرمان‌های والای خویش و توسعه منظومه معرفتی‌اش به شهرهای کوفه، بغداد، سامرا، بصره، واسط، قم و... سفر کرد و خود را دستخوش تحول همه‌جانبه کمی و کیفی گردانید. وی به زانو زدن در مقابل محدثان شیعه بسنده نکرد، بلکه ده‌ها راوی اهل سنت را نیز ملاقات نمود و به نقل اخبار از آنان پرداخت. نقل وی از امام رضا علیه‌السلام و ملاقات مکرر با آن حضرت، در منابع حدیثی ریشه و بنیاد استوار دارد (صدوق، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، صص ۱۹ و ۱۶ / همو، ۱۳۹۸ ق، صص ۱۳۷ و ۲۷۰ / همو، ۱۴۰۳ ق، ص ۵۸، ۱۳۶۳ ش، ج ۴، ص ۵۹۱۵). در یک مورد نیز اگر به آن خدشه وارد نشود، به نقل از امام جواد علیه‌السلام پرداخته است (میرلوحی، ۱۳۸۴ ش، ص ۴۴۹). شیخ طوسی وی را در شمار صحابیان امام هادی علیه‌السلام و امام عسکری علیه‌السلام نیز برشمرده است. (طوسی، ۱۴۷ ق، ش ۵۷۴۲ و ۵۸۸۳). وی پیش از امام عسکری علیه‌السلام به سال ۲۶۰ هجری، در گذشته است (طوسی ۱۴۰۴ ق، ش ۱۰۲۸).

کشی دربارهٔ استادان وی می‌نویسد: «فضل بن شاذان از گروهی از روات و اصحاب به نقل حدیث پرداخته که برخی از آنان از این قرارند: ۱. محمد بن ابی عمیر؛ ۲. صفوان بن یحیی؛ ۳. حسن بن محبوب؛ ۴. حسن بن علی بن فضال؛ ۵. محمد بن اسماعیل بن بزیع؛ ۶. محمد بن حسن واسطی؛ ۷. محمد بن سنان؛ ۸. اسماعیل بن سهل؛ ۹. شاذان بن خلیل؛ ۱۰. ابوداوود مسترق؛ ۱۱. عمار بن مبارک؛ ۱۲. عثمان بن عیسی؛ ۱۳. فضالة بن ایوب؛ ۱۴. علی بن حکم؛ ۱۵. ابراهیم بن عاصم؛ ۱۶. داوود بن قاسم جعفری؛ ۱۷. قاسم بن عروه؛ ۱۸. عبدالرحمن بن ابی نجران» (طوسی، ۱۴۰۴، ش ۱۰۲۹).

با جستجو در منابع رجالی و روایی، افراد ذیل نیز که برخی از آنان از مشایخ مکتب خلافت به شمار می‌آیند، جزو مشایخ «فضل» هستند که در ادامه شمارگان پیش، گزارش می‌شوند: ۱۹. محمد بن عبدالجبار قمی (فضل بن شاذان، ۱۴۰۹ق، ح ۹)؛ ۲۰. احمد بن احمد بن عبدالله (همان، ح ۱۰)؛ ۲۱. ابراهیم بن محمد بن فارس نیشابوری (همان، ح ۱۲)؛ ۲۲. عبدالله بن حسین بن سعد کاتب (همان، ح ۱۳)؛ ۲۳. حسن بن علی بن سالم (همان، ح ۳۰)؛ ۲۴. عبدالله بن زبیر حمیدی (فضل بن شاذان ۱۳۵۱ش، ص ۳۵۹)؛ ۲۵. احمد بن صباح نهشلی (همان، ص ۳۶۶)؛ ۲۶. عبدالله بن مروان جوانی (طوسی، ۱۴۰۴ق، ش ۳۶۷)؛ ۲۷. محمد بن جمهور (همان، ش ۷۷۴)؛ ۲۸. عبدالعزيز بن مهتدی قمی (همان، ش ۹۱۰)؛ ۲۹. اسماعیل بن عبّاد (همان، ش ۹۹۳)؛ ۳۰. جعفر بن عیسی بن عبید (همان، ش ۹۱۱)؛ ۳۱. ابوجعفر بصری (همان، ش ۹۲۹)؛ ۳۲. محمد بن یونس (همان، ش ۹۰۲)؛ ۳۳. نوح بن شعیب (همان، ش ۱۰۵۶)؛ ۳۴. حمّاد بن عیسی (کلینی، ۱۳۴ش، ج ۱، ص ۳۲، ح ۴)؛ ۳۵. هُشیم بن بشیر سُلمی (همان، ج ۶، ص ۹۶، ح ۱)؛ ۳۶. یونس بن عبدالرحمن (همان، ج ۷، ص ۹، ح ۳)؛ ۳۷. محمد بن یحیی ذُهلّی (همان، ج ۷، ص ۷۹، ح ۳)؛ ۳۸. ابوثابت (همان، ج ۷، ص ۱۳۶، ح ۹)؛ ۳۹. احمد بن ابراهیم، ابن راهویه (صدوق، ۱۴۵ق، ج ۱، ص ۲۴۰، ح ۶۱)؛ ۴۰. عبیدالله بن موسی (همان، ج ۱، ص ۲۳۹، ح ۵۹)؛ ۴۱. محمد بن علی بن حمزه (همان، ج ۲،

ص ۴۳۲؛ ۴۲. عبد الله بن ولید عدنی (صدوق ۱۳۶۳ ش، ج ۴، ص ۲۵۷، ح ۵۶۰۳)؛ ۴۳. هارون بن موسی (مفید، [بی تا]، ص ۵۱)؛ ۴۴. معمر بن خلّاد (مفید، ۱۴۴۴ ق، ج ۲، ص ۳۷۶)؛ ۴۵. هشام بن حکم (طوسی، ۱۳۶۴ ش، ج ۹، ص ۲۲۵، ح ۳۶)؛ ۴۶. حنّان بن سُدیر (همان، ج ۹، ص ۳۳۱، ح ۱۳)؛ ۴۷. رفاعه بن موسی نخّاس (همان، ج ۸، ص ۱۷۶، ح ۴۰)؛ ۴۸. عبدالله بن مُسکان (طوسی، ۱۳۹۰ ق، ج ۳، باب ۹۲، ص ۱۴۱ ح ۲)؛ ۴۹. بزَنطی (طوسی، ۱۴۱۱ ق، ص ۲۳۶)؛ ۵۰. نصر بن مُزاحم (همان، ص ۱۸۰)؛ ۵۱. عمرو بن عثمان (همان، ص ۱۹۰)؛ ۵۲. حسن بن علی بن زیاد (همان، ص ۴۳۷)؛ ۵۳. عمر بن مسلم بجلي (همان، ص ۴۲۷)؛ ۵۴. مُصبح بن هَلَقام (همان، ص ۱۸۷)؛ ۵۵. عبدالله بن جبلة (همان، ص ۱۶۱)؛ ۵۶. اسماعیل بن صباح (همان، ص ۴۳۳)؛ ۵۷. اسماعیل بن مهران (همان، ص ۴۵۰)؛ ۵۸. محمد بن علی کوفی (همان، ص ۴۲۷)؛ ۵۹. علی بن عبدالله (همان، ص ۴۷۴)؛ ۶۰. اسماعیل بن عیاش (همان، ص ۴۵۴)؛ ۶۱. موسی بن سعدان (همان، ص ۴۲۲)؛ ۶۲. عبیس (عباس) بن هشام ناشری (همان، ص ۴۲۵)؛ ۶۳. حسین بن یزید صحّاف (همان، ص ۴۲۶)؛ ۶۴. ابراهیم بن حکم (همان، ص ۱۸۹)؛ ۶۵. علی بن أَسباط کوفی (همان، ص ۴۳۸)؛ ۶۶. احمد بن محمد بن مسلم (همان، ص ۴۴۹)؛ ۶۷. عبدالرحمن بن ابی هاشم (همان، ص ۴۵۹)؛ ۶۸. یحیی بن عبد الحمید حَمّانی (همان، ص ۴۵۱)؛ ۶۹. حمید بن زنجویه (طوسی، ۱۴۱۴ ق، ص ۷۳۷، ش ۱۵۳۷)؛ ۷۰. محمد بن رافع قُشیری (همان، ص ۷۳۷، ش ۱۵۳۷)؛ ۷۱. داود بن کثیر رَقّی (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۴، ص ۳۰۳)؛ ۷۲. سعد بن اصیغ (همان، ج ۵۲، ص ۳۸۶ و...).

با نگرش در اسامی پیش گفته به دست می آید که «ابن شاذان» حداقل شش نفر از اصحاب اجماع را درک کرده، با آنها معاصر بوده و از ایشان «تحمل» حدیث نموده است. از این رهگذر نیز بیشترین گزارش حدیثی او با دو واسطه به امام صادق (ع) منتهی می شود. «فضل» از طبقه اول اصحاب اجماع کسی را درک نکرده، ولی از حمّاد بن عیسی، از صحابیان جوان امام صادق (ع) که جزو گروه دوم اصحاب اجماع است، به فزون به نقل روایت پرداخته و نقلش از «عبدالله بن مُسکان» از همان

طبقه - که در برخی منابع ذکر شده - استوار تلقی نمی‌شود. وی از دسته سوم اصحاب اجماع تنها از «عبدالله بن مغیره» ظاهراً به نقل حدیث پرداخته، و نقلش از پنج نفر دیگر، یعنی یونس بن عبدالرحمن، صفوان بن یحیی، ابن ابی عمیر، احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی، حسن بن محبوب [یا حسن بن علی بن فضال، فضاله بن ایوب، عثمان بن عیسی] که از صحابیان امام کاظم و رضا علیهما السلام و برخی از آنان از شاگردان امام صادق علیه السلام نیز به شمار می‌آیند، به‌فزون تحقق یافته است (طوسی، ۱۴۰۴، ش ۴۳۱، ۷۰۵ و ۱۰۵۰).

ب) شاگردان

با جستجو و پژوهش در منابع موجود، برای «شاذان بن خلیل» حداقل چهار پسر می‌توان برشمرد: فضل، محمد، نعیم و علی. برخی از شاگردان «فضل» از خاندان وی هستند. دو برادرش علی بن شاذان و محمد بن شاذان، شاگرد و راوی او به شمار می‌آیند (صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۲۷ / طوسی، ۱۴۲۷، ش ۶۲۴۲ / آقابزرگ تهرانی، ۱۳۳۷، ص ۳۶۰). نعیم برادر دیگر فضل بن شاذان است که پسرش احمد بن نعیم بن شاذان، بارها از عمویش فضل بن شاذان به نقل پرداخته است (مفید، الإختصاص، [بی‌تا]، ص ۵۱، ص ۲۰۵). آقابزرگ تهرانی، ۱۳۳۷، ص ۳۶۰). محمد بن احمد بن نعیم شاذانی نامبردار به ابوعبدالله شاذانی برادرزاده (نوه برادری) فضل بن شاذان و از شاگردان همراه و هم‌قدم و کثیرالروایه از او می‌باشد (طوسی، ۱۴۰۴، ش ۳۰۴، ۳۵۷، ۴۰۸، ۶۵۶، ۷۷۴، ۹۱۷، ۹۸۷، ۱۰۵۶، ۱۰۵۸، ۱۱۰۵ و ۱۱۰۶).

صحابیان، راویان و شاگردان فاقد نسبت خویشاوندی «فضل» از سوی ادله رجالی و روایی، افراد ذیل شمرده شده‌اند: ۱. علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری (همان، ش ۵۶، ۱۰۴، ۱۵۴، ۲۷۹، ۳۶۷، ۳۸۰، ۴۵۳، ۵۵۸، ۶۵۷، ۷۵۸، ۷۸۸، ۹۰۲، ۹۰۴، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۲۰، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۹، ۹۵۲، ۹۸۰ و ۱۰۳۳)؛ ۲. محمد بن اسماعیل نیشابوری (بیشتر از ۵۵۰ مورد

در الکافی؛ ۳. محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (طوسی؛ ۱۴۰۴ق، ش ۲۶۲، ۳۸۰، ۶۹۱ و ۷۱۱) ۴. ابراهیم بن هاشم کوفی قمی (طوسی، ۱۳۶۴ش، ج ۷، باب ۱، ص ۶، ح ۱۹ و ج ۱۰، ص ۵۰ [المشیخه])؛ ۵. محمد بن علی بن محبوب قمی (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، باب ۱۸۶، ص ۳۲۹، ح ۲)؛ ۶. محمد بن عیسی بن عبید (حلی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۱۵، ش ۷۰۷)؛ ۷. احمد بن محمد بن یعقوب [ابوعلی بیهقی] (طوسی، ۱۴۰۴ق، ش ۱۰۲۸)؛ ۸. جعفر بن معروف (همان، ش ۹۷۳)؛ ۹. حسن بن علویه «ابومحمد قماص» (همان، ش ۱۷۱۰)؛ ۱۰. عبدالله بن حمدویه بیهقی خراسانی (همان، ش ۹۷۸)؛ ۱۱. عباس بن مغیره (طوسی، ۱۳۶۴ش، ج ۳، باب ۲۲، ص ۲۰۶، ح ۳۵ / ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۴۲۷، باب ۲۶۱، ح ۵)؛ ۱۲. محمد بن ازداد بن مغیره (طوسی، ۱۴۰۴ق، ش ۳۸۷)؛ ۱۳. مکرّم (بکر) بن بشر (همان، ش ۷۷۰)؛ ۱۴. نصر بن صباح خراسانی (همان، ش ۳۷۳ و ۴۶۹)؛ ۱۵. محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشّی خراسانی (همان، ش ۶۰۰)؛ ۱۶. سهل بن بحر فارسی (همان، ش ۳۱۳، ۸۶۱، ۹۱۴ و ۱۰۲۵)؛ ۱۷. بورق بوشنجانی (همان، ش ۱۰۲۳)؛ ۱۸. «فوراء [خوراء]» (همان، ش ۱۰۲۷)؛ ۱۹. احمد بن حسین (سهمی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۸۸).

ج) مصنفات و نگاشته‌ها

نجاشی که کتاب وی معتبرترین کتاب ارزش‌گذاری در حوزه رجال‌شناسی و بیان فهرست کتب شیعه است و پس از کتب طوسی و ناظر به آنها نوشته شده، می‌نویسد: «گنجی نگاشته که فضل، ۱۸۰ کتاب تألیف کرده است که از آنها این کتاب‌ها به ما رسیده است: ۱. النقض علی الإسکافی فی تقویة الجسم؛ ۲. العروس و هو کتاب العین؛ ۳. الوعید؛ ۴. الرد علی اهل التعطیل؛ ۵. الإستطاعة؛ ۶. مسائل فی العلم؛ ۷. الأعراض و الجواهر؛ ۸. العلل؛ ۹. الإیمان؛ ۱۰. الرد علی الثنویة؛ ۱۱. إثبات الرجعة؛ ۱۲. الرجعة

(حدیث)؛ ۱۳. الرد علی الغالية المحمدية؛ ۱۴. تبيان اصل الضلالة؛ ۱۵. الرد علی محمد بن کرام؛ ۱۶. التوحيد فی کتب الله؛ ۱۷. الرد علی احمد بن الحسين؛ ۱۸. الرد علی الأصم؛ ۱۹. فی الوعد و الوعيد؛ ۲۰. الرد علی البیان [الیمان] بن رثاب؛ ۲۱. الرد علی الفلاسفة؛ ۲۲. محنة الإسلام؛ ۲۳. السنن؛ ۲۴. الأربع مسائل فی الامامة؛ ۲۵. الرد علی المنانیه؛ ۲۶. الفرائض الكبير؛ ۲۷. الفرائض الأوسط؛ ۲۸. الفرائض الصغير؛ ۲۹. المسح علی الخفین؛ ۳۰. الرد علی المرجئة؛ ۳۱. الرد علی القرامطة؛ ۳۲. الطلاق؛ ۳۳. مسائل البلدان؛ ۳۴. الرد علی البائسة؛ ۳۵. اللطيف؛ ۳۶. القائم عليه السلام؛ ۳۷. الملاحم؛ ۳۸. حذو النعل بالنعل؛ ۳۹. الامامة الكبير؛ ۴۰. فضل امير المؤمنين عليه السلام؛ ۴۱. معرفة الهدى و الضلالة؛ ۴۲. التعرّی و الحاصل؛ ۴۳. الخصال فی الامامة؛ ۴۴. المعيار و الموازنة؛ ۴۵. الرد علی الحشوية؛ ۴۶. النجاح فی عمل شهر رمضان؛ ۴۷. الرد علی الحسن البصري فی التفضيل؛ ۴۸. النسبه بين الجبرية و الثنوية» (نجاشی، ۱۴۲۷ق، ش ۸۴).

طوسی در فهرست خود درباره تصنیفات «فضل بن شاذان» نوشته است: «وی را تألیفات فراوانی است که از جمله آنها کتب ذیل می‌باشند. وی به ۳۲ عنوان اشاره دارد. ما به ذکر عناوینی بسنده می‌کنیم که در آمار نجاشی مذکور نیست: ۱. المسائل و الجوابات؛ ۲. المتعتین: متعة النساء و متعة الحج؛ ۳. المسائل فی العالم و حدوثه؛ ۴. الرد علی الدامغة (فی النبوة)؛ ۵. الرد علی الغلاة؛ ۶. التوحيد من کتب الله تعالی المنزلة الأربعة و هو کتاب الرد علی یزید بن بزيع الخارجی؛ ۷. الرد علی احمد بن یحیی؛ ۸. الحُسنى؛ ۹. الرد علی یمان بن رباب الخارجی؛ ۱۰. النقض علی من يدعی الفلسفة فی التوحيد و الأعراض و الجواهر و الجزء؛ ۱۱. الرد علی المثلثة؛ ۱۲. النقض علی ابی عبيد فی الطلاق؛ ۱۳. الدياج؛ ۱۴. التنبیه فی الجبر و التشبيه؛ و برای وی کتبی دیگری است که به اسامی آن شناختی نداریم» (طوسی، ۱۴۲۰ق، ش ۵۶۴).

د) تخصص و گرایش

گرچه فضل بن شاذان از آیات بسیاری در ارائه مسائل کلامی و فقهی در کتاب الإيضاح و سایر نگاشته‌هایش که باقی مانده است، بهره برده و استدلال‌ها و پی‌جویی‌های بلندی به آیات قرآنی دارد، اما در ۴۸ عنوان تألیف وی که توسط نجاشی منقول است و ۳۲ عنوان گزارش شده توسط شیخ طوسی که در اکثریت موارد مشترک هستند، کتابی که در ارتباط با مباحث تفسیری و علم قرائت باشد و تخصص فضل بن شاذان را در قلمرو «قرآن»، «تفسیر» و «قرائت» نمودار سازد، به چشم نمی‌خورد. حدس اینکه شاید در بین سایر تألیفات وی که به ما نرسیده، عناوینی در عرصه مباحث تفسیر و قرائت وجود داشته، فاقد دلیل است. از رهگذر مُشیربودن عنوان به معنوی، اکثر قریب به اتفاق آن نگاشته‌ها در ساحت «فقه» و «کلام» است؛ به‌علاوه شیخ طوسی در ارتباط با حوزه گرایش و مهارت و تخصص «فضل بن شاذان نیشابوری»، نوشته است: «وی فقیه و متکلمی بزرگوار است» (طوسی، ۱۴۲۰ق، ش ۵۶۴). نجاشی نیز درباره کارآمدی وی می‌نویسد: فضل بن شاذان بن خلیل آزدی نیشابوری که پدرش از شاگردان «یونس بن عبدالرحمن» بوده است، از امام جواد علیه السلام و گفته‌اند از حضرت رضا علیه السلام نیز روایت می‌کند. او دانشمندی مؤثق و از «متکلمان» و «فقه‌ای» بزرگ ماست و در بین طایفه امامیه و شیعه، دارای مقامی والا است و او برتر و مشهورتر از آن است که بتوانیم او را بستاییم. (نجاشی، ۱۴۲۷ق، ش ۸۴۰).

بنابراین با الهام‌گیری از نگاشته‌های باقیمانده و عناوین مکتوباتش، می‌توان اقرار آورد که وی در عصر خویش فقیهی ارجمند و والا مقام و متکلمی پرآوازه و برجسته بوده است که شیعیان از دور و نزدیک، مستقیم و یا با نوشتن نامه، سؤالات و مسائل خویش را با وی در میان می‌نهادند و راه حل‌ها و پاسخ‌های او را می‌طلبیدند. بی‌تردید وی دایرةالمعارفی بزرگ بود و با توجه به حق سَبَق و تکامل علم، «فضل بن شاذان» قرن سوّم به مراتب از شیخ طوسی قرن پنجم در نقلیات و عقلیات قوی‌تر بوده است.

مشخصه اصلی ساختار و شاکله‌اش، جریان‌شناسی و زمان‌شناسی ویژه است. اکثر تألیفات صد و هشتادگانه او، در ردّ گروه‌های انحرافی شکل یافته‌اند، و بیشترین سالیان زندگی‌اش، در راستای دست و پنجه نرم کردن با فرقه‌های کج‌اندیش، کج‌یاب و کج‌رو، همانند ثنویه، حشویه، معتزله، کرامیه، قرامطه، معطله و غالیان رقم خورده است. بی‌تردید شاکله آن عصر ابداع و تدوین نحله‌های گونه‌گون فقهی و کلامی است.

۲. فضل بن شاذان بن عیسی رازی (م ۲۹۰ ق)

الف) استادان

منابع رجالی، روایی، تفسیری و علوم قرآنی، مکتب خلافت «ابوالعبّاس فضل بن شاذان بن عیسی» را با القاب: أهدالأعلام، عالم، امام کبیر، صدوق و ثقه معرفی کرده‌اند. ابوعمر و دانی در مورد وی می‌نویسد: «لم یکن فی دهره مثله فی علمه و فهمه و عدالته و حسن اطلاعه»: در زمان فضل بن شاذان رازی، کسی همانندش در دانش، بصیرت، وسعت معلومات، حُسن رفتار، وثاقت و عدالت وجود نداشت (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۲ق، ج ۷، ص ۶۳ / ذهبی ۱۴۰۸ق، ص ۲۳۴، ش ۱۳۳ / همو. ۱۴۷ق، ج ۲۰، ص ۱۴۹ / ابن جزری، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۱۰، ش ۲۵۶۲). ابن ابی حاتم رازی - که معاصر فضل بن شاذان و پسرش عبّاس بن فضل می‌باشد و همانند آن دو ساکن «ری» بوده - می‌نویسد: اسماعیل بن ابی اویس، سعید بن منصور، احمد بن عبدالله بن یونس، مهدی بن جعفر، ابراهیم بن حمزه، لیث بن خالد بلخی و ابراهیم بن موسی برخی از مشایخ حدیثی «فضل بن شاذان بن عیسی رازی» می‌باشند (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۲ق، ج ۷، ص ۶۳).

ذهبی، افزون بر افراد پیش‌گفته از احمد بن یزید حُلوانی، محمد بن عیسی اصفهانی و برخی دیگر با عنوان استادان وی در قرائت نام برده است (ذهبی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۳۴، ش ۱۳۳ / همو. ۱۴۷ق، ج ۲۰، ص ۱۴۹). ابن جزری، علاوه بر افراد پیش‌گفته در

شمار مشایخ وی، در قرائت و روایت از محمد بن إدريس شافعی، نوح بن أنس، احمد بن ابی سريج، فضل بن یحیی بن شاهین، عمرو بن بکیر، ابوعمردوری، یحیی بن عبدالحمیدو محمد بن حمید نام می برد و وی را در گذشته به سال ۲۹۰ ق قلمداد می کند. (ابن جزری، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۱۰، ش ۲۵۶۲).

ب) شاگردان

عبدالرحمن بن ابی حاتم رازی، می نویسد: پدرم محمد بن إدريس بن منذر مشهور به ابوحاتم رازی (م ۲۷۷هـ)، راوی از «فضل بن شاذان بن عیسی رازی» می باشد و من نیز از وی نقل می کنم (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۲ق، ج ۷، ص ۶۳). ذهبی افزون بر دو فرد پیش گفته، محمد بن عبدالله بن حسن بن سعید رازی، احمد بن محمد بن عبدالله رازی، احمد بن محمد بن عمار [عثمان] بن شیب رازی و عباس بن فضل، فرزندش را جزو راویان و شاگردان وی بر شمرده است (ذهبی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۳۴، ش ۱۳۳ / همو، ۱۴۷ق، ج ۲۰، ص ۱۴۹). ابن جزری، علاوه بر افراد پیشین، حسن بن سعید رازی، ابن خرطبه، محمد بن عبدیل، صالح بن مسلم، احمد بن محمد بن عبدالصمد، محمد بن احمد بن هارون، احمد بن عثمان بن شیب، ابوالحسن بن شنبوذ و ابویحیی زکریا یشکری را در شمار شاگردان وی قلمداد کرده است (ابن جزری، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۱۰، ش ۲۵۶۲).

ج) تألیفات

ابن ندیم در بخشی از کتاب الفهرست می نویسد: «الفضل بن شاذان الرازی، له من الكتب، التي تعلّق بالحشوية: كتاب «التفسير»، كتاب «القرائات» و كتاب «السنن فی الفقه»، و لابنه العباس بن الفضل من الكتب»: فضل بن شاذان رازی دارای تألیفاتی است که آنها را بر طبق مکتب حشویه و اهل سنت نگاشته است؛ همانند کتاب

التفسیر، القرائات، السنن فی الفقه، و فرزند او عبّاس نیز دارای تألیفاتی است (ابن ندیم، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۷).

ابن ندیم در بخشی دیگر که در صدد گزارش تألیفاتی برآمده که در ارتباط با قرائات است، تحت عنوان «الکتب المؤلفة فی القرائات»، می‌نویسد: «کتاب القرائات للفضل بن شاذان»: از آن مجموعه کتاب «قرائات» فضل بن شاذان است (همان، ص ۳۸). بنابراین بیش از سه عنوان نگاشته، برای ابن شاذان رازی ذکر نشده است.

د) تخصص و گرایش

ابن ندیم درباره تخصص «ابوالعبّاس فضل بن شاذان بن عیسی» می‌نویسد: «والفضل بن شاذان أحد الأئمة فی القرآن و الروایات»: فضل بن شاذان یکی از پیشوایان و استادان نامبردار در حوزه «قرآن» و «روایات» است (همان، ص ۲۹). سایر منابع تاریخی، روایی و علوم قرآنی اهل سنت نیز وی را با تخصص و عنوان «مُقرئ»، «شیخ القراء» و «شیخ الإقراء» در منطقه «ری» معرفی کرده‌اند (ابن ابی‌حاتم، ۱۳۷۲ق، ج ۷، ص ۶۳ / ذهبی ۱۴۰۸ق، ص ۲۳۴، ش ۱۳۳ / همو، ۱۴۷ق، ج ۲۰، ص ۱۴۹ / ابن جزری، ج ۲، ص ۱۰، ش ۲۵۶۲).

۳. عبّاس بن فضل بن شاذان رازی (م ۳۱۱ق)

بی‌تردید «ابوالقاسم عبّاس بن فضل بن شاذان» مذکور در منابع، فرزند «فضل بن شاذان رازی» است و انتساب وی به «فضل بن شاذان نیشابوری» خطای محرز و شگفت‌انگیز است. ابن ابی‌حاتم - که معاصر «عبّاس بن فضل» است - می‌نویسد: فضل بن شاذان بن عیسی که جزو مقریان و مشایخ علم قرائات است، کنیه «ابوالعبّاس» دارد (ابن ابی‌حاتم، ۱۳۷۲ق، ج ۷، ص ۶۳).

ابن ندیم پس از آنکه السنن، القرائات و التفسیر را از تصنیفات فضل بن شاذان رازی برمی‌شمارد، اضافه می‌کند: «عبّاس بن فضل» نیز همانند پدر دارای تصنیفاتی است (ابن ندیم، ۱۴۲۷ق، ص ۲۸۸).

شیخ طوسی نیز تصریح کرده است تألیفات سه‌گانه پیش‌گفته از آن فضل بن شاذان رازی است که از اهل سنت است و «عبّاس» پسر وی می‌باشد (طوسی، ۱۴۲۰ق، ش ۳۶۱).

عبّاس مؤلف المقاطع والمبادی و برخی مکتوبات دیگر، قرآن، حدیث و علوم مربوط به آن دو را نزد پدرش فضل بن شاذان و استادان دیگرش همانند محمد بن حمید رازی، محمد بن علی بن شقیق، احمد بن ابی شریح [سُریح] رازی، محمد بن غالب، عبّاس بن ولید و احمد بن یزید حلوانی فراگرفت و همانند پدر، جزو متخصصان علوم قرآنی، مفسّر، مُقری و از فقها و اصحاب بلندمرتبه حدیث در مکتب خلافت شد. وی همانند پدرش به امام محقّق، استاد متقن، مُقری و مجوّد نامبردار و مشهور شده است. کسان بسیاری نیز از وی تلقّی حدیث کرده، علوم قرآنی را نزد وی فراگرفته‌اند. ابوبکر محمد بن حسن نقّاش، محمد بن احمد داجونی، ابوبکر بن مقسم، ابوبکر محمد بن حسن انصاری، احمد بن موسی، ابوبکر احمد بن محمد بن عیسی، عبدالله بن عجلان، احمد بن عجلان، عبدالله بن محمد بن ابراهیم شافعی، حسن بن محمد رازی، احمد بن عبیدالله خرطبه، ابوعلی حسین بن حبّش دینوری، احمد بن محمد عجلّی، علی بن احمد بن صالح قزوینی، ابن مجاهد، ابن شنبوذ و دو پسرش عبدالصمد و قاسم و ابوعمروبن حمدان حیری، برخی از شاگردان وی به حساب می‌آیند. خلیلی می‌گوید: تنها در قزوین هشت نفر از شاگردان و اصحاب وی را درک کرده‌ام. وی در سال ۳۱۱ ق بیست سال پس از پدر خویش درگذشته است (ذهبی ۱۴۰۸ق، ص ۲۳۶/ ابن جزری، ۱۴۰۲ق، ج ۱ ص ۳۵۲). مجلسی نیز روایاتی از عبّاس بن فضل همانند: «یا علی، من فارقک، فقد فارقتی ومن فارقنی، فقد فارقت الله عزّ وجلّ»،

در فضایل امام علی (ع) و ولایت اهل بیت به نقل از الأمالی و الإكمال صدوق و مناقب ابن شهر آشوب و الأنوار حسن بن همام و كشف الغمة نقل کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۸، ص ۳۹، ج ۳۹، ص ۳۱۱، ج ۴۱، ص ۲۱۵ و ج ۴۹، ص ۳۳۶-۳۳۷).

تسلسل خطا طی قرون متوالی

همان گونه که گذشت، از سوی برخی دانشمندان و نویسندگان نامبردار از پیشینیان و پسینیان، و پژوهشگران حوزه شخصیت‌های اسلامی، «فضل بن شاذان نیشابوری» با «فضل بن شاذان رازی» اشتباه و خلط شده است؛ در نتیجه، وی را یکی از قرآن‌پژوهان و کارشناسان علوم قرآنی و مفسران عالی‌قدر نامبردار ساخته‌اند که با توجه به مطالب گذشته ناستواری آن آشکار است:

۱. ابن ندیم (م ۳۸۰ ق)

محمد بن ابی‌احمد وراق، معروف به ابن ندیم که کتاب «الفهرست» وی از آوازه و شهرت جهانی برخوردار است، در چهار مورد درباره «فضل بن شاذان» سخن گفته است:

۱-۱. وی تحت عنوان «باب ترتیب نزول القرآن فی مصحف عبدالله بن مسعود» می‌نویسد: فضل بن شاذان، ترتیب و تنظیم سور قرآن را در مصحف عبدالله بن مسعود - که آغازش سوره بقره و پایانش اخلاص بوده و حاوی ۱۱۰ سوره - به اسلوب و نحوه ذیل گزارش کرده است: بقره، نساء، آل عمران، أعراف، أنعام... اخلاص. فضل بن شاذان با استناد به ابن سیرین نقل می‌کند که مصحف عبدالله بن مسعود، فاقد معوذتین و فاتحة‌الکتاب بود. ابن ندیم سپس خود اضافه می‌کند: «فضل بن شاذان یکی از پیشوایان و استادان نامبردار در حوزه قرآن و روایات است» (ابن ندیم، ۱۴۲۷ق، ص ۲۹).

۱-۲. وی تحت عنوان «باب ترتیب نزول القرآن فی مصحف ابی بن کعب»، به نقل از فضل بن شاذان می‌نویسد: مصحف ابی بن کعب که در «انصار» دو فرسخی بصره نزد محمد بن عبدالملک انصاری بوده، با «فاتحة الكتاب» آغاز و با «ناس» پایان می‌پذیرفت و حاوی ۱۱۶ سوره، یعنی دو سورة «الخلع» و «الجید» نیز بود (همان).

۱-۳. وی در بخش دیگر، با عنوان «الکتب المؤلفة فی القرائات» که در صدد گزارش و ثبت تألیفاتی برآمده که در ارتباط با قرائات است، می‌نویسد: «کتاب القرائات للفضل بن شاذان»: از آن مجموعه، کتاب «قرائات» فضل بن شاذان است (همان، ص ۳۸).

۱-۴. در بخشی از آن کتاب، چنین می‌نویسد: «الفضل بن شاذان الرازی، و ابنه العباس بن الفضل. و هو خاصی، عامی. الشيعة تدعيه، و قد استقصيت ذكره عند ذكرهم. و الحشوية تدعيه. و له من الكتب، التي تعلق بالحشوية: كتاب «التفسير»، كتاب «القرائات»، كتاب «السنن في الفقه» و لابنه العباس بن الفضل من الكتب»: فضل بن شاذان رازی که فرزندش عباس می‌باشد، از کسانی است که هم شیعیان و هم اهل سنت مدعی هستند که وی از آنهاست و دارای تألیفات و کتبی است که آنها را طبق مکتب اهل سنت نگاشته است؛ همانند کتاب التفسير، القرائات، السنن فی الفقه. فرزند او عباس نیز دارای تألیفاتی است (همان، ص ۲۸۷).

اولین کسی که خطای ابن ندیم را در به هم آمیختگی ابن شاذان نیشابوری با ابن شاذان رازی گوشزد کرد، شیخ طوسی است. وی می‌نویسد: ابن ندیم نوشته است که فضل بن شاذان بر اساس مذهب اهل جماعت نیز کتاب‌های بسیاری، از جمله کتاب التفسير، کتاب القرائات و کتاب السنن فی الفقه نیز تدوین کرده است و پسرش عباس نیز دارای تألیفاتی است. من گمان می‌کنم که فضل بن شاذانی که ابن ندیم در الفهرست خود از وی نام می‌برد، فضل بن شاذان رازی است که عامه و اهل سنت از وی روایت می‌کنند و به گمان من ابن ندیم، فضل بن شاذان نیشابوری را که از عالمان شیعه است، با فضل بن شاذان رازی که از دانشمندان بنام اهل سنت است، در هم آمیخته است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ش ۵۶۴).

۲. محمد بن علی داوودی (م ۹۴۵هـ)

حافظ شمس‌الدین محمد بن علی بن احمد داوودی که آن دو را به هم خلط نموده است، می‌نویسد: فضل بن شاذان رازی از شیعیان، دارای تألیفاتی از جمله التفسیر و السنن می‌باشد (داوودی، [بی‌تا]، ج ۲ ص ۳۳).

۳. سید اعجاز حسین کنتوری هندی (۱۲۴۰-۱۲۸۶ق)

سید اعجاز حسین، برادر میرحامد حسین که ۲۲ عنوان از تألیفات «فضل» را به طور پراکنده در کتاب خویش گزارش کرده است، در ادامه می‌نویسد: «تفسیر القرآن علی مذهب العائمة لفضل بن شاذان النیسابوری»، کتاب «السنن فی الفقه علی طریقة العائمة لفضل بن شاذان بن الخلیل النیسابوری» و کتاب «القراءة علی مذهب العائمة لفضل بن شاذان النیسابوری». همانگونه که مشاهده می‌شود، وی سه کتاب فضل رازی را در شمار تصنیفات فضل نیشابوری بر شمرده است (اعجاز حسین، ۱۴۰۹ق، ص ۱۳۳، ش ۴۴۸، ص ۴۴۶، ش ۲۵۰۹ و ص ۴۵۶، ش ۲۵۶۴).

۴. عبدالله مامقانی (م ۱۳۵۱ق)

مامقانی در فواید آغاز کتاب تنقیح المقال نگاشته است: «أنَّ الفضل بن شاذان إثنان: «النیسابوری» و «الراوی» الَّذی یروی عن النیسابوری»: فضل بن شاذان دو کس می‌باشند: «نیشابوری» و «راوی»، که شخص دوم از فرد نخست نقل می‌کند. مامقانی که گرفتار بدخوانی و توهم شده است، «رازی» در فهرست طوسی را «راوی» قرائت کرده و پنداشته دومی از اولی به نقل پرداخته است (شوستر، ۱۴۲۵ ق، ج ۸ ص ۴۱۸، ش ۵۹۱۱).

۵. سیدحسن صدر (م۱۳۵۱ق)

صدر در معرفی دانشمندان علوم قرآنی می‌نویسد: و از آنان فضل بن شاذان نیشابوری از یاران امام رضا علیه السلام است. وی پیشتاز و آگاه به تمامی علوم روزگار خویش از قرآن، فقه، حدیث و کلام بود و بیشتر از صد تألیف در فهرست‌ها برای وی شمرده شده است. ابن ندیم، در بخش تاریخ قرآن می‌نویسد: فضل بن شاذان یکی از پیشوایان قرآن و روایات است و کتاب القرائات از فضل بن شاذان، از یاران امام رضا و امام جواد علیه السلام می‌باشد (صدر، ۱۴۰۱ق، ص ۳۴۴).

۶. محدث قمی (م۱۳۵۹ق)

محدث قمی درباره فضل بن شاذان می‌نویسد: ابومحمد فضل بن شاذان بن خلیل ازدی نیشابوری، ثقه و جلیل‌القدر و از فقهای متکلم شیعه و شیخ الطائفه و عظیم‌الشأن و أجل از توصیف است؛ از حضرت جواد علیه السلام و گفته‌اند از حضرت رضا علیه السلام نیز روایت کرده و پدرش از اصحاب یونس است. فضل در زمان حضرت عسکری علیه السلام وفات یافت و قبرش در یک فرسخی خارج شهر نیشابور است و من آن را زیارت کرده‌ام و «أن ابنه ابا القاسم العباس بن الفضل بن شاذان كان من العلماء والمقرئين والعارفين بالقراءة الأئمة عليهم السلام»: عباس فرزند وی از علمای علم قرائت و آشنا به قرائت ائمه علیهم السلام بوده است (قمی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۹۱۷، باب الفاء بعده الضاد).

۷. آقابزرگ تهرانی (م۱۳۸۹ق)

آقابزرگ تهرانی، ذیل عنوان «القرائات» می‌نویسد: آن کتاب از ابومحمد فضل بن شاذان ازدی نیشابوری است و ابن ندیم این کتاب را جزء تألیفات وی برشمرده و او را یکی از پیشوایان بزرگ علوم قرآنی و حدیثی دانسته است. آقابزرگ تهرانی آن‌گاه به تردید در اینکه آیا این کتاب از فضل بن شاذان رازی است یا نیشابوری، اشاره

نموده، با گفتن جمله «والله العالم» مسئله را به صورت تردید باقی می‌گذارد (آقابزرگ، ۱۴۰۸ق، ج ۱۷، ص ۵۲، ش ۲۸۶). ایشان همچنین ذیل عنوان «تفسیر الفضل بن شاذان النیشابوری»، ابتدا عنوان کرده است: آن از فضل بن شاذان نیشابوری است که به طبق مذهب اهل سنت به نگارش درآورده است، و سپس به گفته شیخ طوسی اشاره نموده است که حدس می‌زنم فضل بن شاذان رازی، مراد ابن ندیم باشد. سپس ادامه می‌دهد: ابن ندیم خود در الفهرست تصریح کرده که کتاب‌های التفسیر، و القرائات، از فضل بن شاذان رازی، پدر عباس بن فضل است (همان، ج ۴، ص ۳۰۰، ش ۱۳۱۱).

۸. عمر رضا کحاله (معاصر)

کحاله ذیل عنوان فضل بن شاذان، می‌نویسد: «ابومحمد الفضل بن شاذان بن الخلیل الأزدی، النیسابوری، فقیه، متکلم، مشارک فی «التفسیر» و «القرائات» و الفرائض و غیرها. من تصانیفه الكثيرة: کتاب «التفسیر»، کتاب «القرائات»، «السنن فی الفقه»، فضائل علی بن ابی طالب، و کتاب الإیمان»: فضل بن شاذان بن خلیل ازدی نیشابوری با کنیه ابومحمد، فقیه، متکلم و مفسر و آشنا به دانش قرائت است. وی تألیفات فراوانی دارد که برخی از آنان عبارت‌اند از: التفسیر، القرائات، السنن فی الفقه، فضائل علی بن ابی طالب علیه السلام، الإیمان. وی منابع سخن خویش را فهرست ابن ندیم (ص ۲۳۱)، فهرست طوسی (ص ۱۲۴)، رجال نجاشی (ص ۲۱۶)، منهج المقال استرآبادی (ص ۲۶۰)، ایضاح المکنون (صص ۱۸۴ و ۴۰۰) و هدیه العارفین بغدادی (ص ۸۱۷) برشمرده است (کحاله، [بی تا]، ج ۸، ص ۶۹).

۹. عبدالله نعمه (معاصر)

وی می‌نویسد: فضل بن شاذان تا اواسط قرن سوم هجری در حال حیات بوده است. وی معارف دینی خویش را از امام رضا علیه السلام، امام جواد علیه السلام، امام هادی علیه السلام اخذ کرده است. «و هو من المشهورین فی علم الدّین و الفقه و الآثار و القرآن و یعدّ ابن شاذان

من الأئمة علوم القرآن و قد نقل عنه ابن النديم، فضلاً كبيراً في باب ترتيب السور... كما ذكر بعض كتبه في التفسير و القرائات و السنن: فضل بن شاذان نامبردار در کلام، فقه، اخبار و از بزرگان و پیشوایان علوم قرآنی شمرده می‌شود و ابن ندیم بخش بزرگی از کتابش را که مربوط به ترتیب سور قرآن است، از وی نقل کرده؛ همانگونه که برخی از کتاب‌های تفسیر، قرائات و سنن او را ذکر کرده است. «نعمه» در ادامه، پس از آنکه تمامی تصنیفات «ابن شاذان» را بر می‌شمرد، می‌نویسد: «و له أيضاً كتب في التفسير و القراءات»: ابن شاذان در زمینه تفسیر و قرائت، تألیفاتی دارد (نعمه، [بی‌تا]، صص ۳۱۹، ۳۲۰ و ۳۲۴).

۱۰. مرتضی مطهری (م ۱۳۵۸ش)

وی نیز فضل بن شاذان را در شمار مفسران شیعه برشمرده، نوشته است: «مفسرین شیعه تقسیم می‌شوند به مفسرین عصر ائمه علیهم‌السلام و دوران حضور و مفسرین عصر غیبت. بسیاری از اصحاب ائمه علیهم‌السلام که بعضی از آنها ایرانی هستند، در همان دوران حیات ائمه علیهم‌السلام تفسیر نوشته‌اند؛ از قبیل: ابوحمزه ثمالی، ابوبصیر آسدی، یونس بن عبدالرحمن، حسین بن سعید اهوازی، علی بن مهزیار اهوازی، محمد بن خالد برقی قمی و فضل بن شاذان نیشابوری» (مطهری، ۱۳۵۰ش، ص ۴۳۶).

۱۱. علی نمازی شاهرودی (م ۱۴۰۵ق)

نمازی شاهرودی، مؤلف موسوعه هشت جلدی «مستدرکات علم رجال الحديث»، ذیل احوال عباس بن فضل بن شاذان می‌نویسد: «وله كتب، كما ذكره الشيخ في الفهرست في ترجمة أبيه؛ و كذا في «سفينة البحار» في ترجمة أبيه: أن العباس كان من العلماء و المقرئين، و العارفين بقراءة الأئمة علیهم‌السلام»: عباس بن فضل همان گونه که شیخ طوسی نوشته است، تصنیفاتی دارد و محدث قمی تصریح کرده که وی از دانشمندان، مقریان و آشنایان به قرائت ائمه علیهم‌السلام می‌باشد (نمازی، ۱۴۴۱ق، ج ۴، ص ۳۵۵).

۱۲. علی دوانی (معاصر)

مرحوم دوانی از مورخان معاصر نیز به خطا «عبّاس بن فضل» را فرزند فضل بن شاذان نیشابوری و یکی از افراد خانواده شاذان برشمرده است (دوانی، ۱۳۷۷ش، ج ۱، ص ۱۳۶).

۱۳. عبّاسعلی عمید زنجانی (معاصر)

عمید زنجانی از معاصران که در نگاشته خویش مبانی و روش‌های تفسیر قرآن در صدد بیان آثار شیعه در علوم قرآنی برآمده است، می‌نویسد: کتاب «القراءات» تألیف فضل بن شاذان از اصحاب امام رضا علیه السلام می‌باشد (عمید زنجانی، ۱۳۷۳ش، ص ۸۹).

۱۴. فریدون جنیدی (معاصر)

جنیدی که در بخش ایران‌شناسی، در حوزه بازشناسی زبان و فرهنگ ایران قبل از اسلام، مشغول تحقیق و تدریس است، می‌نویسد: «سه کتاب به نام‌های تفسیر القرآن علی المذهب العامّه، السنن فی الفقه علی مذهب العامّه، القراءات علی مذهب العامّه، از فضل بن شاذان نیشابوری» است و نام کتاب‌ها نشان می‌دهد آنها را برای عامیان به زبان ساده نوشته است. ابن ندیم نیز یادآور این نکته شده که او برای عامّه کتاب‌های زیادی نوشته است» (جنیدی، ۱۳۵ش، ص ۱۵). سخنان آقای جنیدی از جهات گوناگون مخدوش و بی‌اساس است: اولاً وی سه کتاب پیش‌گفته را که جزو تألیفات فضل بن شاذان رازی است، از ابن شاذان نیشابوری قلمداد کرده و ثانیاً ابن ندیم تصریح کرده آن کتب طبق مذهب «حشویه» و نه «عامّه» نگارش شده‌اند و ثالثاً واضح و روشن است که واژه «عامّه» به معنای اهل سنت و جماعت می‌باشد؛ از آن رهگذر که در مقایسه با شیعه از اکثریت برخوردارند، نه اینکه «عامّه» آن گونه که وی پنداشته، به این معنا باشد که آن سه کتاب در سطح عموم و به زبان ساده نوشته شده باشند.

۱۵. محمد شفیعی (معاصر)

وی در کتاب مفسران شیعه ذیل فضل بن شاذان می‌نویسد: «این تفسیر از «فضل بن شاذان نیشابوری» پدر عباس بن فضل است که بنا بر قول ابن ندیم، کتابی در تفسیر و کتابی به نام «القرآت» دارد که آن را به سلیقهٔ مذهب عامّه نوشته است» (شفیعی، ۱۳۴۹، ص ۷۷).

۱۶. عبدالرحیم عقیقی بخشایشی (معاصر)

وی نیز به خطا ویژگی‌های فضل بن شاذان رازی را همانند کنیه «ابوالعبّاس»، و نگارش کتاب تفسیر و القرآت را برای «فضل نیشابوری» برشمرده است (عقیقی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۵۱۶).

۱۷. عبدالحسین شهیدی صالحی (معاصر)

وی ذیل تفسیر فضل بن شاذان می‌نویسد: آن تفسیر اثر ابومحمد فضل فرزند شاذان بن خلیل رازی نیشابوری، از علمای تفسیر و متکلمین و فقهای امامیه و از ثقات اصحاب ائمه علیهم‌السلام است... ابن ندیم در چند محل از او نام برده و او را از مؤلفین شیعه ضبط کرده است، و نیز تفسیر قرآن کریم و کتاب القرآت او را که به شیوهٔ اشعریان نوشته شده، معرفی می‌کند (شهیدی صالحی، ۱۳۸۱، ص ۷۲).

۱۹. دایرة المعارف تشیع

دایرةالمعارف تشیع که از فرآورده‌های عرصهٔ فرهنگ و معارف بُرّه اخیر است، از رهگذر اینکه ابن شاذان از دانشمندان آن ساحت و مکتب است، به زندگی وی پرداخته که سوگمندانه، دستخوش آشفتگی و ناسره‌نویسی شده است. ذیل عنوان ابن شاذان آمده است: «فضل بن شاذان نیشابوری در قرآن، حدیث، تفسیر، کلام و فقه استاد بود و در همهٔ این زمینه‌ها کتب فراوان نوشته است» (ج ۱، ص ۳۵۵، ذیل «ابن شاذان»).

در عبارت بالا دو ویژگی برای فضل بن شاذان برشمرده شده است: او در پنج حوزه قرآن، تفسیر، حدیث، کلام و فقه، متخصص، صاحب‌نظر و استاد بوده است و به علاوه توفیق داشته در همه آن محورها، نه یک تألیف، بلکه نگاشته‌های بسیاری را رقم زند. هیچ کدام از این دو ادعا، با توجه به منابع موجود رجالی، حدیثی و تاریخی، قابل اثبات نیست. تمامی متخصصان رجال‌شناسی، همانند نجاشی، طوسی، حلی و... او را تنها «فقیه» و «متکلم» معرفی کرده‌اند و شاید برجسته‌ترین مشخصه شخصیتی او «دانش کلام» است (نجاشی ۱۴۲۷ق، ص ۳۰۶، ش ۸۴۰ / طوسی، ۱۴۲ق، ص ۳۶۱، ش ۵۶۴ / حلی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۲۹، ش ۷۶۹).

نجاشی به ۴۸ عنوان و طوسی به ۳۲ عنوان از تألیفات فضل بن شاذان اشاره دارند که در هیچ یک از آن عناوین، کتابی که تخصص فضل بن شاذان را در قلمرو قرآن و تفسیر نمودار سازد، به چشم نمی‌خورد؛ چه رسد به اینکه در آن دو زمینه کتب فراوانی تألیف کرده باشد. اکثر قریب به اتفاق آن عناوین، در ساحت «فقه» و «کلام» است (همان).

نتیجه

حداقل پنج ویژگی، ممیز «فضل متکلم شیعی» و «فضل مفسر سنی» است که دستخوش خلط شده‌اند: ۱. فضل بن شاذان نیشابوری از بزرگان مکتب امامت و حماسه‌سازان سرخ تشیع است، که از رهگذر عقیده، مکتوبات و محاضرات کلامی‌اش محاکمه، تبعید و زندانی شد (طوسی، ۱۴۰۴ق، ش ۱۰۲۴) و به‌عکس فضل رازی، از ارکان مکتب خلافت و اهل سنت در منطقه خویش به شمار می‌آید. ۲. تخصص اصلی ابن شاذان رازی در زمینه حدیث و علوم قرآنی و بالأخص دانش قرائت بوده و از این جهت به «شیخ القراء» نامبردار است؛ اما فضل نیشابوری شهرتش در دانش فقه و کلام و در عصر خویش به «متکلم شیعی» مشهور بوده است. ۳. فضل بن شاذان رازی اهل منطقه «ری» و از این رو مشهور به رازی است؛ در صورتی که فضل بن شاذان آزدی، مربوط به منطقه «نیشابور» است. ۴. آن دو در اسم جدّ، کنیه و لقب نیز متفاوت هستند؛ یکی «ابومحمد فضل بن شاذان بن خلیل» و دیگری «ابوالعباس فضل بن شاذان بن عیسی» است. ۵. گرچه آن دو معاصر هم بوده‌اند؛ اما زمان فوت آن دو با هم اختلاف دارد؛ ابن شاذان نیشابوری در سال ۲۶۰ق و فضل رازی در سال ۲۹۰ق درگذشته است.

منابع

۱. ابن ابی حاتم رازی، عبدالرحمن (م ۳۲۷هـ)؛ **الجرح و التعديل؛ الطبعة الاولى**، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۷۲ق.
۲. ابن جزری، محمد بن محمد (م ۸۳۳ق)؛ **غایة التّهایه فی طبقات القراء؛ الطبعة الثالثة**، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۲ق.
۳. ابن شاذان نیشابوری، فضل (م ۲۶۰ق/ ۸۷۴م)؛ **الإيضاح؛ تصحیح جلال الدین أرموی**؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۱ش.
۴. _____؛ **مختصر إثبات الرجعه؛ چاپ در مجله تراثا**، ش ۱۵، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹ق.
۵. ابن ندیم، محمد بن احمد (م ۳۸۰ق)؛ **کتاب الفهرست؛ تصحیح رضا تجدد؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۷ق.**
۶. تهرانی، آقا بزرگ (م ۱۳۸۹ق)؛ **الذریعة الى تصانیف الشیعه؛ تهران: کتابخانه اسلامیه، ۱۴۰۸ق.**
۷. _____؛ **مصفی المقال فی مصنّفی علم الرجال؛ تهران: عترت، ۱۳۳۷ش.**
۸. جنیدی، فریدون؛ **فضل بن شاذان نیشابوری و نبرد اندیشه‌ها در ایران پس از اسلام؛ تهران: بلخ، ۱۴۰۱ش.**
۹. حلّی، حسن بن یوسف (م ۷۲۶ق)؛ **خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال؛ تحقیق جواد قیومی؛ ج ۲، قم: مؤسسه نشر الفقاهه، ۱۴۲۲ق.**
۱۰. خرّمشاهی، بهاء الدّین و احمد صدر حاج سیدجوادى؛ **دایرة المعارف تشیع؛ تهران: محبی، ۱۳۶۷.**
۱۱. داوودی، محمد بن علی بن احمد (م ۹۴۵هـ)؛ **طبقات المفسّرين؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، [بی تا].**
۱۲. دوانی، علی؛ **مفاخر اسلام؛ ج ۲، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷ش.**
۱۳. ذهبی دمشقی، محمد بن احمد بن عثمان (۶۷۳- ۷۴۸ ق)؛ **تاریخ الاسلام؛ تحقیق عمر عبدالسلام تدمری؛ بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۷ق.**
۱۴. _____؛ **معرفة القراء الکبار علی الطبقات و الأعصار، ج ۲، بیروت: مؤسسة الرساله، ۱۴۰۸ق.**
۱۵. سهمی، حمزة بن یوسف (م ۴۲۷ق)؛ **تاریخ جُرّجان؛ بیروت: عالم الکتب لطباعة و النشر، ۱۴۰۷ق.**
۱۶. شفیعی، محمد؛ **مفسران شیعه؛ [بی جا]، دانشگاه پهلوی، ۱۳۴۹ش.**
۱۷. شوشتری، محمدتقی؛ **قاموس الرجال؛ ج ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۵ق.**

۱۸. شهیدی صالحی، عبدالحسین؛ تفسیر و تفاسیر شیعه؛ تهران: حدیث امروز، ۱۳۸۱ ش.
۱۹. صدر، سیدحسن (م ۱۳۵۱ق)؛ تأسیس الشيعة لعلوم الاسلام؛ بیروت: دار الرائد العربي، ۱۴۰۱ق.
۲۰. صدوق، محمد بن علی (م ۳۸۱ق)؛ التوحيد؛ تصحيح سيد هاشم حسینی تهرانی؛ ج ۳، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۹۸ق.
۲۱. _____؛ الخصال؛ تصحيح علی اکبر غفّاری؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۳ق.
۲۲. _____؛ عیون اخبار الرضاؑ؛ تحقیق حسین اعلمی؛ بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۴ق.
۲۳. _____؛ کمال الدین و تمام النعمه؛ تصحيح علی اکبر غفّاری؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
۲۴. _____؛ من لا يحضره الفقيه؛ تصحيح علی اکبر غفّاری؛ ج ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۳ ش.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن، (م ۴۶۰ق)؛ الأمالی؛ تحقیق قسم الدراسات الإسلامية؛ قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۲۶. _____؛ إختيار معرفة الرجال (رجال کشی)؛ تحقیق سیدمهدی رجایی؛ قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۴ق.
۲۷. _____؛ الإستبصار فی ما اختلف من الاخبار؛ تحقیق سیدحسن موسوی؛ تهران: دار الكتب الإسلامية، ۱۳۹۰ق.
۲۸. _____؛ تهذيب الأحكام؛ تحقیق سیدحسن موسوی؛ ج ۳، تهران: دارالكتب الإسلامية، ۱۳۶ ش.
۲۹. _____؛ رجال الطوسی؛ تحقیق جواد فیومی؛ ج ۳، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۷ق.
۳۰. _____؛ الغيبة؛ تحقیق عبدالله تهرانی؛ قم: مؤسسه المعارف الإسلامية، ۱۴۱۱ق.
۳۱. _____؛ فهرست كتب الشيعة و اصولهم؛ تحقیق عبدالعزيز طباطبائی؛ قم: مكتبة المحقق الطباطبائی، ۱۴۲۰ق.
۳۲. عقیقی بخشایشی، عبدالحسین؛ طبقات مفسران شیعه؛ قم: نوید اسلام، [بی تا].
۳۳. عمید زنجانی، عباسعلی؛ مبانی و روش های تفسیر قرآن؛ ج ۳، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳ ش.

۳۴. قمی، عباس (م ۱۳۵۹ق)؛ **سفينة البحار**؛ ج ۴، ج ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۱۸ق.
۳۵. کاظمی، محمدامین؛ **هدایة المحدثین** [مشرکات کاظمی]؛ تحقیق سیدمهدی رجائی؛ قم: کتابخانه آیت‌الله نجفی مرعشی، ۱۴۰۵ق.
۳۶. کحاله، عمر رضا؛ **معجم المؤلفین**؛ ج ۱۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی، [بی‌تا].
۳۷. کنتوری هندی، سید اعجاز حسین (م ۱۲۸۶ق)؛ **کشف الحجب و الاستار عن اسماء الکتب و الأسفار**؛ ج ۲، قم: مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ق.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب (م ۳۲۹ق)؛ **الکافی**، تصحیح علی‌اکبر غفاری؛ ج ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۳۹. مامقانی، عبدالله (م ۱۳۵۱ق)؛ **تنقیح المقال**؛ نجف اشرف: منشورات المکتبه المرتضویه، ۱۳۵۰ق (چاپ سنگی).
۴۰. مجلسی، محمدباقر (م ۱۱۱۱ق)؛ **بحار الانوار**؛ تصحیح محمدباقر بهبودی؛ ج ۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۴۱. مطهری، مرتضی (۱۳۵۸ش)؛ **خدمات متقابل اسلام و ایران**؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۵۰ش.
۴۲. مفید، محمد بن محمد (م ۴۱۳ق)؛ **الإختصاص**؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، [بی‌تا].
۴۳. _____؛ **الإرشاد**؛ تحقیق مؤسسه آل‌البتی؛ بیروت: دار المفید للطباعة و النشر، ۱۴۱۴ق.
۴۴. میرلوحی موسوی؛ **کفایة المهتدی**؛ ج ۱، قم: دار التفسیر، ۱۳۸۴ش/۱۴۲۶ق.
۴۵. نجاشی، احمد بن علی (م ۴۵۰ق)؛ **رجال النجاشی**؛ تحقیق سیدموسی شبیری زنجانی؛ ج ۸، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۷ق.
۴۶. نعمه، عبدالله؛ **فلاسفة الشيعة حياتهم و آرائهم**؛ بیروت: منشورات مکتبه الحیاة للطباعة و النشر، [بی‌تا].
۴۷. نمازی شاهرودی، علی (م ۱۴۰۵ق)؛ **مستدرکات علم رجال الحديث**؛ قم: نشر الادب، ۱۴۴۴ق.